

Quliyeva Səmayə Akif qızı

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ LİNGVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: *nitq vərdişləri, kommunikativ bacarıq, bədən dili, lingvistik*

Key words: *speech habits, communicative skill, body language, linguistics*

Ключевые слова: *речевые привычки, коммуникативный навык, язык тела, лингвистика*

Xarici dilin tədrisi metodikası dilçilik elmi ilə sıx bağlıdır. Metodika bir elm kimi, özünün bir sıra problemlərini nəinki dilçiliklə birgə, həm də onun köməyiylə həll edir. Bu fikirlər metodika ilə dilçiliyin ümumi əlaqəsini əks etdirir. Bəs bu əlaqə nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına necə təsir edir? Bu sualı aydınlaşdırmadan öncə nitqin tədrisi prosesində metodistləri və müəllimləri daim düşündürən məsələlər və maraq doğuran suallara nəzər yetirək:

- Nitqdə hansı aspektlərə önəm verilməlidir?
- Qrammatik qaydalardan başqa hansı qaydalara dil öyrənənlər nitq prosesində ehtiyac duyurlar?
- Nitq fəaliyyətlərinin hansı növü auditoriyada daha çox istifadə olunur?
- Nitqin formalaşdırılmasında hansı materiallardan istifadə edilir?
- Düzgün ünsiyyət qurmaq üçün hansı növ semantik-qrammatik biliyə ehtiyac var? [2, s.90]

Bu suallar xarici dilin tədrisində çox aktualdır və praktik olaraq cavablandırılmalıdır.

Biz qrammatik qaydaların mənimsənilməsi prosesində aşağıdakı çətinliklərlə qarşılaşırıq:

Söz sırası tələbələr üçün ən çətin hesab edilən qrammatik məsələdir, çünki ingilis dilində söz sırasını dəyişsək məna da dəyişəcək. Lakin Azərbaycan dilində söz sırası sərbəstdir. Biz sözlərin yerini dəyişə bilirik və məna dəyişikliyi olmur.

İngilis dilində feillərin zamanlarının öyrənilməsi çətinlik yaradan növbəti məsələdir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə İngilis dilində zamanların sayı və strukturu, uzlaşması mürəkkəbdir. Əlbəttə, bütün zaman formalarını mənimsəmək və nitq prosesində istifadə etmək tələbələrdə çətinlik yaradır [5, s.25]. Ümumilikdə metodiki cəhətdən qəbul olunmuşdur ki, tələbə öz ana dilinin qrammatikasında olmayan qaydaların öyrənilməsində çətinlik çəkir, çünki dillərin öyrənilməsində müqayisə metodu bu prosesi asanlaşdırır. Bir məsələni qeyd edək ki, biz qrammatikanın tədris edilməsi dedikdə müəyyən qrammatik qaydalar sisteminin əzbər, mexaniki öyrənilməsinə nəzərdə tuturuq. Biz nitq prosesində bu qaydalara əsaslanaraq fikrin düzgün ifadə edilməsi bacarığına diqqət yetirməliyik.

Şifahi kommunikasiya təkcə düzgün qrammatik, leksik və fonetik aspektlərin mənimsənilərək nitq aktının icra edilməsi deyil. O həm də qeyri-verbal ünsiyyəti nəzərdə tutur. Qeyri-verbal ünsiyyət sistemindən məlumatsızlıq ünsiyyət prosesində ziddiyyətlər yaradır. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri də mimika, jest və başqa hərəkətlərin icrasındır. Ünsiyyət zamanı nəyi söylədiyimizlə yanaşı necə söyləməyimiz də önəm daşıyır. Bədən dili, jestlər, göz kontaktı, fiziki məsafə və digər qeyri-verbal məsələlər mühümdür. Nitq prosesi bu zaman daha aydın olur. Tələbələr bilməlidirlər ki, nitqdə bədən dilindən istifadə normaları yerinə və mənsub olduğu dil mədəniyyətinə görə fərqlənir. Kommunikativ səriştə bu amilləri nəzərə almadan effektiv ola bilməz [2, s.198-199]. Müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-verbal yolla çatdırılan məlumatlar verbal yoldan daha güclü təsirə malikdir.

Auditoriyada müəllim real həyatda tələbələrin daha çox rastlaşdığı ünsiyyət modellərindən, autentik materiallardan, şifahi ünsiyyətə motivasiya edən tapşırıqlardan istifadə etməlidir. Tələbələrdə həm səlistlik, həm də qrammatik dəqiqlik aşılmalıdır. Qrammatika dilin mühüm aspektlərindən biridir. Tələbə xarici dildə danışılana başa düşmək və özünü düzgün ifadə edə bilmək üçün öyrənilən dilin qrammatik xüsusiyyətlərini mənimsəməlidir. Əlbəttə, tələbə cümlədə bütün sözləri bilməyə bilər. Lakin verilən cümlədə sözlər arasındakı əlaqəni görə bilməsə onu başa düşməkdə çətinlik çəkəcək. Qrammatika bilisi olmadan nitq mümkün olmayacaq. Tələbə dilin qrammatik mexanizmini mənimsəsə xarici dildə düzgün cümlələr qura biləcək [5, s.24].

Nitqin effektivliyinə təsir edən komponentləri mütləq vurğulamalıyıq. Dilşünas Dell Haymes vurğulayır ki, tələbələr nəinki dilin lingvistik xüsusiyyətlərini, eyni zamanda müxtəlif situasiyalarda və münasibətlərdə digərləri ilə düzgün kommunikasiya üçün gərəkli olan komponentləri bilməlidirlər. Haymesin nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, M.Canale və M.Svain təklif etdilər ki, kommunikativ səriştəyə qrammatik səriştə, diskurs səriştəsi, sosiolingvistik səriştə və strateji səriştə daxildir və lingvistik sistemin istifadəsini

əks etdirir. Qrammatik səriştə morfolojiya, sintaksis, sözlərin tələffüzü, vurğusu və digər məsələlərin nitq prosesinə tətbiqidir. Qrammatik səriştə dilin strukturlarının dəqiq, tərəddüd etmədən başa düşməyə və səliqə nitqə zəmin yaradır. Diskurs səriştəsi ünsiyyətin mənalı qurulmasını tələb edir. Sosiolingvistik səriştə isə dilin sosiolingvistik tərəfinin başa düşülməsidir və tələbəyə imkan yaradır ki, ünsiyyət prosesində nə zaman sual vermək, söhbətin məqsədinə uyğun olaraq necə cavab vermək məsələlərini mənimsəsin. Strateji səriştə bütün kommunikativ səriştə elementlərindən ən mühümünü hesab edilir. Strateji səriştə nə zaman və necə ünsiyyətə başlamaq, bu prosesi necə davam etdirmək, yekunlaşdırmaq və problem yarandıqda necə həll etmək məsələlərində bacarıqlı olmaqdır [8, s.207-208].

Nitq vərdişlərinin mənimsədilməsində əsas götürülən aşağıdakı lingvistik faktorlara diqqət yetirək:

1. Tələffüz, qrammatika, və lüğət. Düzgün söz sırasının düzgün tələffüz forması ilə istifadəsi zəruridir. Bu məsələ lingvistik əsas olaraq qiymətləndirilir.

2. Sosial və mədəni qaydalar və normalar. Yəni sosiolingvistik və sosiomədəni amillərin kommunikasiya prosesində nəzərə alınmasını tələb edir [4, s.213].

Metodist Penni Ur nitq vərdişlərinin mənimsənilməsində fonetik məsələlərin, yeni sözlərin öyrənilməsi və praktik istifadəsi, dinləmə bacarıq və vərdişlərinin inkişafı, dinləmə və danışma bacarıqlarına əsaslanan kommunikativ tapşırıqların icrası, interaktiv və maraqlı tapşırıqların planlı icrasını məqsəduyğun hesab edirdi [7, s.188].

Biz danışmada istifadə edilən, dialektlərə yol verilməyən, radio, televiziya və digər ictimai sahələrdə istifadə edilən standart ingilis dilini tədris etməliyik. Düzgün nitq üçün tələbələrin söz ehtiyatının olması, öyrəndikləri qrammatik, leksik materialları yadda saxlaması əsas lingvistik faktorlar hesab olunur.

Uğurlu nitq üçün lüğət ehtiyatı artırılmalıdır. Əksər metodistlər inanırlar ki, xarici dildə ünsiyyət prosesində iştirak edə bilmək söz ehtiyatının çoxluğu ilə əlaqədardır. Lakin müasir dilçilik nəzəriyyələri lüğət ilə yanaşı dilin struktur, funksiyası, əsas anlayışlar və kommunikativ strategiyalara da önəm verməyi zəruri hesab edir.

Metodist D.Braun şifahi nitqin tədrisində aşağıdakı məsələlərin mühümlüyünü vurğulayır. Qeyd edək ki, bu xüsusiyyətlər lingvistik məsələlərin icrası üçün mühümdür.

1. İngilis dilinin fonemləri və allofonik variantları arasında fərqləri bilmək ;
2. İngilis dilinin vurğu nümunələri, vurğulu və vurğusuz sözlərin müqayisəsi, nitqdə ahəngdarlıq və intonasiya ilə bağlı məqamlar;
3. Sözlərin və ifadələrin qısaldılmış formaları;
4. Praqmatik məqsədin çatdırılmasına uyğun leksik vahidlərdən istifadə edilməsi;
5. Qrammatik söz vahidləri (isim, sifət, fel, zərf və s), sistemləri (felin zamanları, mübtəda-xəbər uzlaşması, kəmiyyət kateqoriyası, söz sırası), elliptik formaların düzgün istifadə edilməsi;
6. Eyni məzmunlu cümlənin müxtəlif qrammatik formalarda ifadə edilməsi;
7. Danışq strategiyalarının (əsas sözlərin vurğulanması, sözlərin mənasının şərh edilməsi üçün uyğun kontekstin yaradılması) istifadə edilməsi [3, s.257-258]. Bu fikirlərə əlavə olaraq metodist Con Munbi tərəfindən təklif olunan “dil bacarıqlarının taksonomiyasını” nümunə göstərə bilərik. Bura ayrı-ayrı sözlərdə səslərin fərqləndirilməsi, tələffüz edilməsi, vurğunun düzgün qoyulması, intonasiya nümunələrinin mənimsənilməsi, məlumatın birbaşa, aydın, lazım gəldikdə üslubi çalarlarla ifadə edilməsində səriştəli olmaq daxildir [6, s.127-130].

Dili öyrənən şəxs xarici dildə danışdıqda söylədiyi fikri ana dilində düşünür, sonra xarici dildə deyir. Bu əslində mexaniki prosesdir. Lakin dil materialları elə öyrədilməlidir ki, o, öyrədilən dildə məqsədli düşünüb danışa bilsin. Müasir metodikada nitq vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişafı çox aktual məsələdir.

Təəssüflər olsun ki, ana dilindən mütəmadi istifadə olunması bu məsələni reallaşdırmağa mane olur. Ana dilinin istifadəsinin ikinci dilə təsiri geniş müzakirə obyektidir və biz bir neçə vacib məsələlərə toxunmadan keçə bilmərik. Çünki nitqdə səriştəlilik ikinci dildən davamlı istifadəni tələb edir. Akademik Şerba dilin öyrədilməsində əsas etalon müqayisəni hesab edirdi. O vurğulayırdı ki, xarici dil ana dili ilə müqayisə vasitəsilə öyrədildikdə, dil materialı daha yaxşı qavranılır. Belə olmadıqda onlar öz ana dilində belə qaydaları ləng öyrənirlər.

Ümumiyyətlə, nitq vərdişlərinin formalaşdırılması ilə bağlı metodiki ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər və nəzəri məsələlərlə rastlaşırıq. Məsələn, Dilçi Ç.Friz ilkin mərhələdə söz ehtiyatının artırılmasına deyil, dilin səs quruluşunu şagirdlərə öyrətməyi təklif edirdi. O, danışq bacarığını dilin sütununda durduğunu vurğulayırdı. Nitq vərdişlərinin tədrisində dinləmə bacarığının əsas rol olması danılmazdır. Adətən istənilən

şəxs danışanda digəri dinləmə vasitəsilə qarşı tərəflə dialoqa girir və interaksiya (qarşılıqlı ünsiyyət) baş verir. Əgər tələbə nə deyildiyini başa düşməsə cavab verməkdə də bacarıqsız olacaq [8, s.205].

Məlumdur ki, tələbələr nitq vərdişlərini yalnız auditoriya daxilində təcrübədən keçirə bilirlər. Onlar auditoriyadankənar yalnız yazılı tapşırıqların edilməsinə, sözlərin əzbərlənməsinə, mətnlərin öyrənilməsinə yönəliirlər. Bu səbəbdən kommunikativ tapşırıqların tərtib edilməsi və tələbələrin buna cəlb edilməsi zəruridir. Effektiv, interaktiv tapşırıqlar mənalı, kommunikativ, dilin digər xüsusiyyətlərini də əks etdirməlidir. Xüsusilə də bu tapşırıqlar autentik mənbələrə əsaslanmalı, dilin praktik istifadəsinə yönəlməli, onların real həyatda ehtiyac duyduğu kommunikativ situasiyalara əsaslanmalı, dil öyrənmənin psixolinqvistik prosesini aktivləşdirməlidir. [8, s.208-209].

Ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasının lingvistik əsasları başlığı altında biz dil materiallarının mənimsənilməsinə önəm verməliyik. Bura lüğət, qrammatika, sintaktik biliklər daxildir. Biz öyrətməliyik ki, xarici dildə düzgün cümlə qurmağı, sözlərin işlənmə yerini öyrənmədən nitq prosesi mümkün ola bilməz. Tələbələr səlist, düzgün nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması üçün onların zəruri fonetik, qrammatik, leksik biliklərə yiyələnməsi mühümdür. Onlar təkcə lingvistik biliklərlə kifayətlənməyib, ingilis dilinin mədəniyyəti, ənənələri haqqında məlumatlandırılmalıdırlar. Nitq bacarığı təkcə tələffüz və intonasiya ilə bağlı olan məsələ deyildir. Kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün isə davamlı olaraq dildən praktik istifadə zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. New York, 1980
2. Dubin F., Olshtain E. Course design. Cambridge University Press, 2000
3. Brown H.D. Teaching by principles: An interactive approach to language Pedagogy. New Jersey: Prentice-Hall, 1994
4. Ismailova D.A. Teaching English as a foreign language. Baku, 2011
5. Karimov F., Safiyev A. Methods of teaching English in Azerbaijan. Baku, ADU
6. Munby J. Communicative syllabus design. Cambridge University Press, 1991
7. Penny Ur. A course in language teaching. Practice and Theory. Cambridge University Press, 2004
8. Richards J., Renandya W.A. Methodology in language teaching. Cambridge University Press, 2002

Linguistic bases of formation of speech habits in high schools

Resume

The role of linguistic knowledge in the formation of speech habits is essential. The students don't live in a foreign language environment and needs grammar rules.

Semantic-grammatical knowledge is important for communicating correctly. In the article, we focus on the ability to express ideas correctly based on linguistic rules in the speech process. If the student fails to see the connection between words in the sentence, he will have difficulty in understanding it. It is important to know the peculiarities of spoken language along with linguistic issues.

The article also reflects the views of linguists and methodologists on the application of linguistic issues in the speech process.

Лингвистические основы формирования речевых навыков в вузе

Резюме

Роль лингвистического знания важна в формировании речевых навыков.

Студент не живет в языковой среде и нуждается в грамматических правилах. Семантико-грамматические знания важны для правильного общения. В статье мы акцентируем внимание на умении правильно выражать идеи на основе лингвистических правил в речевом процессе. Если ученик не видит связи между словами в предложении, ему будет трудно понять это.

Важно знать особенности разговорной речи наряду с языковыми проблемами. В статье также отражены взгляды лингвистов и методистов на применение языковых проблем в речевом процессе.

Rəyçi: dos. Ş.Ağakışiyeva